

Lucian Dindirică (coord.)

Cealaltă aceeași cultură. Studii despre exilul românesc

Autori:

Matilda BREAZU

Mihai CIUREA

Lucian DINDIRICĂ

Silviu GONGONEA

Gabriel NEDELEA

Lucian DINDIRICĂ (coord.)

Cealaltă aceeași cultură. Studii despre exilul românesc

Autori:

Matilda BREAZU

Mihai CIUREA

Lucian DINDIRICĂ

Silviu GONGONEA

Gabriel NEDELEA

Editura Universitaria
Craiova, 2021

Copyright © 2021 Editura Universitaria
Toate drepturile sunt rezervate Editurii Universitaria

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
CIUREA, MIHAI

Cealaltă aceeași cultură : studii despre exilul românesc / Mihai
Ciurea, Silviu Gongonea, Gabriel Nedelea ; coord.: Lucian Dindirică.
- Craiova : Editura Universitară, 2021

Conține bibliografie
ISBN 978-606-14-1761-2

I. Gongonea, Silviu
II. Nedelea, Gabriel
II. Dindirică, Lucian (coord.)
314.74
008

© 2021 by Editura Universitaria

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea prin orice mijloace și sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețelele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informațiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum și alte fapte similare săvârșite fără permisiunea scrisă a deținătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislației cu privire la protecția proprietății intelectuale și se pedepsesc penal și/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Notă:

Cartea de față cuprinde articole ce au mai fost publicate în reviste sau în volume științifice editate cu ocazia unor conferințele organizate de diferite instituții de cultură din țară. Amintim: *Ramuri*, *Mitropolia Olteniei*, *Atheneu*, *Anuarul Facultății de Teologie ortodoxă „Justinian Patriarhul”*, *Orthodox Theology in Dialogue*, *Tradiție și continuitate: magiștri și discipoli (perspective literare, sociale și culturale)*. Munca noastră se înscrie într-un proiect mai amplu de a populariza și de a pune la dispoziția cercetătorilor materiale ce au în centru, la modul generic, tema exilului. Cu toate acestea, am încercat să venim în întâmpinarea cititorilor cu o varietate de subteme care vorbesc despre identitatea culturală a scriitorilor din exil, precum și despre numeroase aspecte estetice care le definesc opera.

Autorii

I. O INTRODUCERE ÎN PROBLEMATICILE EXILULUI CULTURAL ROMÂNESC

de Lucian DINDIRICĂ

I.1. Despre premise și ipoteze

Titlul cărții, *Cealaltă aceeași cultură*, trimite la două aspecte din care se desprind, de fapt, și două dintre premisele de fond ale studiilor de față: 1. Deși alterate, prin intrarea protagoniștilor lor în varii procese de aculturație, actele de cultură din exilul românesc postbelic participă la configurarea identității culturale românești; 2. Discursurile exilului s-au dezvoltat, întocmai celor din țară, în regim de replică, însă o replică eliberată de chingile ideologiei comuniste și cu o accentuată dimensiune disidentă. *Cealaltă aceeași* este expresia feței și suprafeței culturii române. Am riscat, prin alăturarea celor două tipuri de pronume demonstrative – de diferențiere și de identitate, un titlu ce poate părea contradictoriu. Este însă așa numai în măsura în care îl citim într-o logică a „terțului exclus”, dar una dintre marile lecții pe care le-am învățat de la cultura română din exil este tocmai aceea a *terțului inclus*, principiu pe care Basarab Nicolescu l-a pus la originea transdisciplinarității. Iată, așadar, un prim fel în care această experiență ne-a influențat modul de a concepe și de a ne raporta la cultură.

Când am conștientizat necesitatea cunoașterii culturii române din exil, am înțeles că va fi nevoie să o expunem în mai multe feluri, iar înainte de toate, să o expunem muzeal și

științific. Deși este *aceeași*, pentru cei mai mulți încă este *cealaltă*, or acest lucru nu poate rămâne așa, fiindcă este ca și cum am ignora nu numai o serie de rezolvări de ordin umanist, ci și o viziune asupra lumii pe care o vom (re)găsi, aproape în mod automat, naturală. Am constatat că ambele forme de recuperare și expunere ridică probleme de mai multe feluri: în primul rând, de natură ideologică, prin contaminare fiind contestate o serie de opere ce trebuie rapid reevaluate, iar în al doilea rând, de natură metodologică. Prin „Muzeul Cărții și Exilului Românesc” am început crearea unei infrastructuri care să susțină acest proces de *recuperare* ce va fi anevoios și plin de capcane. Prin volumul de față, împreună cu colegii mei, încercăm o primă panoramare, dintr-o serie sperăm noi, a exilului românesc, așa cum îl cunoaștem din noile arhive .

Cartea de față este, în fond, fructul unor discuții în cinci pe marginea posibilităților de receptare a exilului și, nu în ultimul rând, despre cum a evoluat concepția noastră despre exil odată cu deschiderea noilor documente obținute din donații, cea mai mare parte dintre ele, și prin unele achiziții îndelung cântărite. Inclusiv acest gen de evaluare, pe care a trebuit să-l facem în vederea unor achiziții ne-a ridicat probleme de natură culturală, muzeală și teoretică, fiind cazuri concrete ce necesitau o argumentare.

Cultura exilului este un puzzle imens, pentru care nu este suficientă o singură perspectivă, fiindcă există mai multe *nivele de realitate*, atât în sensul în care a teoretizat Basarab Nicolescu această viziune asupra lucrurilor¹, cât și din punct

¹ Perspectiva construită pe logica *terțului inclus* și pe existența *nivelurilor* de realitate se regăsește, așadar, în cărțile lui Basarab Nicolescu, cele două sintagme fiind cel mai explicit teoretizate și expuse în *Ce este realitatea? Reflecții în jurul operei lui Stéphane Lupasco*,

de vedere pur istoric, cultura română fiind efectiv scindată în mod artificial de comunism. Anularea acestei disjunții s-a dovedit mai grea decât ar fi trebuit să fie în mod natural. Misiunea proiectului nostru fiind să contribuim la refacerea principalelor artere de comunicare dintre cele două, am dat prioritate opiniilor convergente, tratând nu cu indiferență părerile divergente, ci, din nou în siajul transdisciplinarității, prin „logică dinamică a contradictoriului”, adică având în vedere în permanență o sinteză cât mai cuprinzătoare.

Revenind la modul în care ne putem raporta la cultura exilului, în întreaga sa complexitate, cred că un prim pas, ceea ce am și încercat să realizăm în concret, este expunerea muzeală – cu tot ce implică o astfel de practică. Al doilea pas va consta în o serie de studii care să asigure înțelegerea *materiei* în fața căruia ne aflăm și, implicit, rafinarea modurilor de expunere. Pentru acest lucru este nevoie, cum deja am sugerat, de o flexibilitate metodologică pe care, în fond, doar premisa *terțului inclus* ne-o oferă, fiindcă „logica terțului inclus nu este doar o metaforă pentru un ornament arbitrar al logicii clasice, permițând câteva incursiuni aventuroase în domeniul complexității”, ci „este o logică a complexității și chiar, poate, logica sa privilegiată în măsura în care permite traversarea, într-o manieră coerentă, a diferitelor domenii de cunoaștere”². Acesta este și argumentul pentru perspectiva interdisciplinară a cărții de față, unde un teolog (Mihai Ciurea), doi istorici literari (Gabriel Nedelea și Silviu Gongonea) și un lingvist (Matilda Breazu) realizează incursiuni în cultura exilului cu instrumente specifice și, deopotrivă, complementare. Din

Traducere din limba franceză de Simona Modreanu, Iași, Editura Junimea, 2009.

² Basarab Nicolescu, *Ce este realitatea?*, ed. cit., p. 66

perspectiva istoricului, pe care mi-am asumat-o în acest *argument prefațator*, consider că ceea ce vă propunem este un studiu omogen de istoria ideilor.

Inevitabil, conceptul nostru central este rezultatul unei serii de reprezentări, ceea ce înseamnă că, așa cum afirmă Gabriel Nedelea, „înțelegerea exilului postbelic românesc depinde, într-o măsură decisivă, de modul în care l-au narativizat protagoniștii săi, atât în scrierile științifice, eseistice și literare, cât și în memorialistică și corespondență”, gestul lor nefiind unul pur literar, ci „l-au instituționalizat și au întreținut o activitate disidentă încă minimalizată de istoricii autohtoni”³. Opoziția a fost față de cenzurile politice, nu față de cultura română propriu-zisă, care chiar și în timpul comunismului a produs opere. Nu ne putem încrede pur și simplu în afirmațiile dintr-un jurnal sau dintr-altul, nici măcar în cele din corespondență, fiindcă gradul de ficționalitate al acestor scrieri este destul de ridicat, iar subiectivitatea joacă un rol important. Dar se cuvine să integrăm modul în care marile personalități ale exilului au simțit și prezentat experiența *deștărrării*.

I. 2. *Nostalgia originilor*⁴

Citind cărțile exilului și cărțile despre exil am identificat, drept trăsătură principală a acestora, o *nostalgie a originilor*, dublată de o înrădăcinare în *ethosul*, sau mai bine spus *ethosu-*

³ Gabriel Nedelea, „Narațiuni ale exilului românesc postbelic”, în revista *Ramuri*, nr. 5/ 2020, p. 10.

⁴ Am preluat această sintagmă, cu multe dintre implicațiile sale spirituale, de la Mircea Eliade, care a publicat un studiu chiar sub această denumire: *Nostalgia originilor. Istorie și semnificație în religie*, Traducere din engleză de Cezar Baltag, București, Editura Humanitas, 2013.

rile – deși actualmente termenul este defectiv de plural, culturii române. Cele mai multe dintre aceste scrieri sunt mai *românești* decât cele din țară, pe de o parte datorită acestei *nostalgii*, care s-a manifestat ca un principiu activ, pe de altă parte, datorită lipsei cenzurii. Deși s-a trecut în deceniul al șaptelea, din secolul al XX-lea, de la un comunism *internaționalist* la unul naționalist, iar autoritățile comuniste au încercat un dialog tocmai cu aceste mari personalități plecate în Occident pentru formarea unei identități naționale, nu s-a ajuns decât la o imagine incompletă a ceea ce ar fi putut și trebuit să fie. Asupra acestui aspect s-au exprimat explicit sau implicit, în paginile care urmează atât Silviu Gongonea, cât și Gabriel Nedelea.

Dezrădăcinarea a creat o dramă surprinsă în mai multe feluri în literatura exilului, fie ea beletristică, fie eseistică sau științifică. Eva Behring, unul dintre autorii care s-au ocupat cel mai aplicat de *exilul românesc* postbelic, sesiza că „paradigma exilului este echivalentă cu procesul aculturației, însoțit de faze de paralizie și speranță, de interferențe lingvistice, de sfârșiere a legăturilor tradiției naționale și de transformări culturale dureroase”⁵.

Termenul de *aculturație* este într-adevăr suficient de cuprinzător pentru a putea discuta prin intermediul său despre condiția exilatului. Unul dintre criteriile principale pe care ar trebui să-l utilizăm când vorbim despre exilat este cel al atașamentului față de *cultura maternă* (cred că este acceptabilă această mutație de la expresia *limba maternă*). În absența acestui criteriu, autorul adoptă total un nou *ethos*, iar tot ce mai

⁵ Eva Behring, *Scriitori români din exil: 1945-1989. O perspectivă istorico-literară*, Traducere din limba germană de Tatiana Petrache și Lucia Nicolau, București, Editura Fundației Culturale Românești, 2001, p. 74.

rămâne din formarea sa românească este fie involuntar, fie rezultatul unei interpretări. Există astfel de autori?

Eva Behring propune trei grade de aculturație. Prima i-ar cuprinde pe autorii care au manifestat „neîncrederea față de posibilitatea integrării în cultura și tradiția țării-gazdă: menținerea, în principiu, a limbii române ca limbă a literaturii; orientarea către relațiile și publicul din România. Acestui tip i se subordonează, din perspectiva de astăzi, «cazuri» ca prozatorul Paul Goma, poetul Ion Caraion sau istoricul literar Ion Negoitescu”⁶. În mod ciudat, exegeta nu amintește de unul dintre cazurile cele mai reprezentative, anume, L.M. Arcade (Leonid Mămăligă), un adevărat animator și amfitrion al exilului românesc din Paris, care a cultivat cât de mult a putut limba română, atât în propria-i literatură, cât și prin literatura altor compatrioți. Din păcate, nu dispunem încă de prea multe scrieri istorico-literare despre Cenaclul de La Neuilly, organizat de Leonid Mămăligă. Ne-am asigurat, prin proiectul nostru, că acest lucru va fi posibil, fiind cu adevărat important în economia înțelegerii exilului cultural românesc, și am reușit aducerea arhivei acestei *instituții* alternative la Craiova, pentru a fi introdusă în circuitul muzeal și în cel al studiilor umaniste românești. În paginile acestei cărți va fi amintit doar tangențial, dar intră în interesele noastre pe termen scurt să realizăm o panoramare istorică a aceluia eveniment. Există mărturii despre Cenaclu care au fost deja reperate și centralizate.

Scriitorii din cea de-a doua categorie stabilită de Eva Behring sunt caracterizați de „acceptarea unei identități culturale duble, resimțite ca duplicitară”, ceea ce i-a determinat la următoarele opțiuni: „stăpânirea și folosirea idiomului natal, ca și a limbii de exil; orientarea în același timp către cititorul

⁶ *Ibidem*, pp. 74-75.

din patrie, cât și către cel din țara de primire. Acestei categorii îi aparține – cu totul independent de apartenența la o anumită identitate – marea majoritate a exilului literar românesc, de la primul până la ultimul val de emigrație”. Remarca este cât se poate de justă și de relevantă, iar exemplele dintre cele mai reprezentative: „Lista ar începe, aici, cu Mircea Eliade, ca exemplu strălucit de aculturație, ar continua cu George Uscătescu, Vintilă Horia, Monica Lovinescu, Virgil Ierunca sau cu frații Ciorănescu, iar pentru emigranții de mai târziu, din generația tânără, ar cuprinde nume ca Norman Manea, Virgil Tănase, Dumitru Țepeneag sau Dorin Tudoran”⁷. Criteriul acesta transcende, după cum se vede, ideologicul și se impune ca o reacție pur culturală, ce implică asumarea *culturii materne* și, deopotrivă, intrarea în circuitele culturii occidentale.

Integrarea în cea de-a treia categorie presupune „desprinderea de identitatea originară, asimilarea în noul mediu în concordanță cu folosirea consecventă a limbii țării de exil, orientarea către cititorul din țara gazdă”⁸. Este cea mai problematică dimensiune din această tipologie, din simplul motiv că inclusiv acești autori au scris, de multe ori, chiar dacă nu evident, în prelungirea textelor începute sau publicate în România sau în replică față de cultura română, în genere. Autoare citată consideră că Cioran ar fi cazul cel mai reprezentativ în acest sens, dar sunt alți doi scriitori ce corespund cel puțin la fel de bine acestei descrieri: Eugen Ionescu, devenit Eugène Ionesco, și Gherasim Luca. Însă există deja suficiente lucrări ce demonstrează relațiile de continuitate dintre textele românești ale acestora și cele din perioada franceză.

⁷ *Ibidem*, p. 75.

⁸ *Ibidem*.

În ce măsură ajută această clasificare tipologică? În primul rând, confirmă criteriul aculturației care este generat de *nostalgia originilor*, de raportarea la trecut și la *cultura mamă*, care, trebuie spus, are și o dimensiune universală, dar și una specifică, ambele putând fi, de fapt, exploatate pe piețele culturale internaționale. În al doilea rând, scoate în evidență că evitarea *românismului* devine, adesea, o greșală, fiindcă nu e de discutat doar de pe poziții naționaliste, ci și din punct de vedere strict istoric, ca o dimensiune inerentă actului creativ. Și cei mai moderni dintre criticii români au acceptat această ipoteză, și mă gândesc, în primul rând, la Eugen Lovinescu. În acest sens s-a exprimat, în contribuția adusă în acest volum, și Silviu Gongonea: „Ca fenomen istoric, exilul – și ne referim la perioada 1945-1989 – și-a dezvăluit deja o paradigmă constitutivă, este multiplă reflectare a unei condiții colective și individuale, iar cea din urmă este tradusă printr-un fetișism al originii care, la noi, este rodul prefacerilor din creuzetul anilor de dinainte de cel de al Doilea Război Mondial și își va găsi ulterior un fir comun în registrul denunțativ”. El exprimă aici precauțiile metodologice față de această latură, nu repudierea lor, adică distanța pe care exegetul trebuie, totuși, să o păstreze față de opinia autorilor pe care îi analizează.

Respingerea acestui criteriu stabilit de Eva Behring aproape că ar anula conceptul de exil, fiindcă acesta se traduce printr-o pierdere a *centrului*, în termeni etnologici, oricât de retrograd ar părea. Spunem *ar părea* fiindcă realitatea ne dovedește că acesta continuă să fie un criteriu în studiile culturale, recunoscut în felul acesta de antropologia culturală inclusiv în faza sa postmodernă. Deci, nu numai că nu trebuie evitat, ci abordat frontal, fiindcă astfel se înțelege mai repede în ce consta identitatea culturală a unei comunități. La fel se întâmplă și cu conceptul de *patriotism*, care, la rândul-i, necesită

o reevaluare, pe care, de fapt, culturile din Europa Centrală au și făcut-o.

Sigur, *exilul* are un substrat mult mai profund, de factură biblică, iar Mihai Ciurea o demonstrează din plin în capitolul dedicat acestei teme în cartea de față, capitol pe care-l numește *De la exod la exil – o abordare teologică*. Exegeza sa arată că *exilul* se înscrie în ADN-ul nostru cultural. Nu intru în amănunte, lucrurile fiind cât se poate de exhaustiv expuse în capitolul al II-lea. Dar aș vrea să reafirm un lucru de principiu, revendicarea scriitorilor din exil de la cultura milenară, matricială, *iudeo-creștină*. Nu ține de ceea ce progresiștii numesc azi, peiorativ, *conservatorism*, ci de un Conservatorism esențial, ce transcende modele ideologice, se regăsește în toate marile doctrine, asigurând fondul civilizațional al europeanului, fond cu deschidere universalistă. De la aceste valori se revendică și autorii acestui studiu.

II. DE LA EXOD LA EXIL – O ABORDARE TEOLOGICĂ

de Mihai CIUREA

II. 1. Considerații preliminare

Dintr-o perspectivă teologică, există o legătură strânsă între noțiunile de „exil” și „exod”, întrucât ambele vorbesc despre procesul și starea de „rătăcire” a unui personaj sau a unui popor, iar prestigiul lor se datorează atât culturii clasice greco-romane, cât și culturii iudaice cu care anticii au intrat în contact: „Sub aspect individual, rând pe rând omul se înstrăinează în istorie față de Dumnezeu (o dată cu căderea în păcat), față de sine (prin ruptura ontologică între dimensiunea masculină și cea feminină), față de celălalt (Cain îl ucide pe fratele său, Abel). Ruptura se extinde apoi asupra vieții sociale, de grup, prin actul izgonirii din trib/comunitate tradițională a indivizilor care nu respectă ierarhia grupului sau normele comune. Din perspectiva întregului grup etnic, înstrăinarea se poate manifesta ca părăsire a mediului (natural și cultural) familiar datorată căutării unor condiții mai bune de viață sau producerii unor cataclisme istorice ori naturale. Se poate vorbi, deci, în accepție tradițională, despre o *înstrăinare a individului* (exilul) și despre o *înstrăinare a grupului* (exodul), diferențiate preponderent sub raport cantitativ (exodul se produce în masă, în vreme ce exilul este unul personalizat)”¹.

¹ Adrian Crupa, „Exod, Exil, Etnocid. Resemantizarea disprețului față de om”, în: *Acta Iassyensia Comparationis*, 3 (2005), p. 147.

Exilul, ca traumă a negăsirii mediului favorabil, există din timpuri imemorabile și începe odată cu izgonirea protopărinților, Adam și Eva, din rai, fiind perceput ca un fel de anormalitate, de autopedepsire care articulează arhitectura interioară a oricărei ființe umane ce își asumă fragilitatea și se interoghează în permanență asupra propriei vocații. Ieșirea din paradisul „perfect și anost”² a însemnat de fapt câștigarea existenței prin muncă, cu sudoarea frunții, și în final moartea, ca o consecință a pedepsei divine: „Pentru că ai ascultat de vorba femeii tale și ai mâncat din pomul din care ți-am poruncit: *Să nu mănânci!*, blestemat va fi pământul din pricina ta. În dureri te vei hrăni din el în toate zilele vieții tale! Spini și pălămidă îți va rodi, și tu cu iarba câmpului te vei hrăni. Întru sudoarea feței tale îți vei mânca pâinea, până te vei întoarce în pământul din care ești luat; căci pământ ești și în pământ te vei întoarce!” (*Facere* 3,17-19)³. Adam și Eva mâncaseră din fructul oprit al pomului „cunoașterii binelui și răului”. Dacă ar fi rămas în rai, cunoașterea le-ar fi fost inaccesibilă. În acest sens, procesul lung și anevoios al (auto)cunoașterii este unul dintre marile privilegii ale traumei exilului. Exilul nu este inevitabil (*posse non mori*), dar pare că i-a întărit pe primii oameni în loc să-i înfrângă. Astfel, alegoria cu Adam și Eva ca fiind „primii exilați ai omenirii” este foarte potrivită. Ei au fost alungați din

² Răzvan Brăileanu, „Exilul, o traumă privilegiată”, în: *Revista* 22, anul XV (946), 23 apr. 2008, <<http://www.revista22.ro/exilul-o-trauma-privilegiata-4505.html>>, 3 dec. 2020.

³ Citările scripturistice sunt preluate din ediția ANANIA - *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Ediție Jubiliară a Sfântului Sinod, tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a PF Părinte Teoctist, Patriarhul BOR, versiune diortosită după Septuaginta, redactată și adnotată de Bartolomeu Valeriu Anania, Arhiepiscopul Clujului, București, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2001.